

ΕΠΟ21, ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΠΡΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΟΔΩΡΗΣ ΣΟΛΔΑΤΟΣ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2004

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	3
1. Τα κείμενα.....	3
2. Ο κόσμος μέσα από την εικόνα της γυναίκας.....	5
<i>2.1 Δάντης.....</i>	<i>5</i>
<i>2.2 Πετράρχης.....</i>	<i>7</i>
<i>2.3 Βιγιόν.....</i>	<i>9</i>
Επίλογος.....	10
Βιβλιογραφία.....	11

Εισαγωγή

Το κείμενο αυτό ασχολείται με τρία ποιήματα που καλύπτουν την ευρύτερη χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται από τους ιστορικούς ως ύστερος Μεσαίωνας. Η αφηγηματική ποίηση της εποχής, έμμετρος δηλαδή λόγος που εξιστορεί τα γεγονότα της ζωής ενός ατόμου ή μιας ομάδας¹, απομακρύνεται από το μεσαιωνικό έπος. Σημαντικοί εκπρόσωποι της αφηγηματικής ποίησης του ύστερου Μεσαίωνα είναι ο Δάντης με την *Θεία Κωμωδία* και ο Τσόσερ με τις *Ιστορίες του Καντέρμπουρν*. Στην αρχή της Αναγέννησης θα βρούμε και τον Αριόστο με τον *Μαινόμενο Ορλάνδο*.²

Η λυρική ποίηση έχει σαν βασικό θέμα τον έρωτα και σαν βασικό ζητούμενο την μουσικότητα του ποιητικού λόγου, καθώς η μουσική των οργάνων των τροβαδούρων αντικαθίσταται από την φυσική μουσική των λέξεων.³ Ο Πετράρχης με τα σονέτα του *Canzoniere* και ο Βιγιόν με τις μπαλάντες της *Διαθήκης* είναι δύο εκπρόσωποι της λυρικής ποίησης της εποχής.

1. Τα κείμενα

Τα τρία ποιητικά κείμενα που αποτελούν το αντικείμενο αυτού του κειμένου καλύπτουν μια μεγάλη χρονική περίοδο καθώς και ένα ευρύ φάσμα ειδών, στιχουργικών μορφών και ύφους. Το απόσπασμα από την *Θεία Κωμωδία* εκπροσωπεί την αφηγηματική ποίηση. Χρησιμοποιώντας ένα σύστημα ομοιοκαταληξίας και στιχουργικής που αποκαλείται «*terza rima*⁴» (και το οποίο δεν αποδίδεται εύκολα κατά την μετάφραση), ο Δάντης δημιουργεί ένα έργο με θρησκευτικό θέμα που αφηγείται μια αλληγορική πορεία προς τον Θεό⁵. Το συγκεκριμένο απόσπασμα ανήκει στο τρίτο μέρος του έργου, τον «Παράδεισο» και χαρακτηρίζεται από ένα ύφος απόλυτης πνευματικότητας, σε αντίθεση με τη δραματική και ρεαλιστική περιγραφή της «Κόλασης» ή τον ελεγειακό και λυρικό τόνο του «Καθαρηρίου»⁶.

1 Βάρσος Γιώργος, *Ιστορία της Ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Από τον 6ο έως τις αρχές του 18ου αιώνα*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999, σελ. 83

2 Βάρσος, σελ. 136

3 Benoit-Dusauroy A. & G, Fontaine (επιμ.), *Ευρωπαϊκά Γράμματα: Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Ζήρας κ.ά., τ. Α', Σκόκλη, Αθήνα 1999 (συντομογραφία: Ε.Γ.), σελ. 202

4 Βάρσος, σελ. 138

5 Ε.Γ., σελ. 288-289

6 Βάρσος, σελ. 139

Τα άλλα δύο ποιήματα αποτελούν δείγματα λυρικής ποίησης. Η «Λάουρα» αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα πετράρχικου σονέτου με θέμα τον έρωτα. Αν στον Δάντη η γυναίκα περιγράφεται με μια πνευματική εικόνα αποκομμένη από την πραγματικότητα, στο ποίημα του Πετράρχη η γυναίκα είναι πραγματική. Στη «Λάουρα» μπορεί κανείς να βρει πολλά από τα στοιχεία που σύμφωνα με τον Βάρσο⁷ χαρακτηρίζουν το πετράρχικό σονέτο: την μεταφορά σε συνδυασμό με το σχήμα της υπερβολής που φτάνει στο παράδοξο:

κι είναι σαν λάμψη που ο ουρανός σταλάζει.

Το ποιητικό βλέμμα που αναγγέλλει και υποκαθιστά την άμεση επαφή:

*χορτάρια και άνθη που τη γη στολίζουν
να τα πατήσει την παρακαλούνε.*

Η ακόμα, η ζωντανή μνήμη στη σταθερότητα της οποίας καταφεύγει ο Πετράρχης⁸:

*Φεγγοβολούν τα αιθέρια μαγεμένα,
γιατί εκεί που τα μάτια της θωρούνε
τόση γαλήνη και ομορφιά χαρίζουν.*

Το ποίημα του Βιγιόν, σε συνέπεια με τον τίτλο του («Μπαλάντα των κυριών του παλιού καιρού»), υπηρετεί τη φόρμα της μπαλάντας: τρεις μεγάλες στροφές και μια μικρότερη, καθώς και επανάληψη του ίδιου στίχου στο τέλος κάθε στροφής⁹ (refrain). Ο έρωτας είναι και εδώ στο επίκεντρο του θέματος, σε αντίθεση όμως με το υπονοούμενο της παρακμής και του θανάτου:

*όλες ανοίξεως όνειρα τερπνά
η ανάμνησή τους ζωηρή απομένει.
Μα πού 'ναι τα χιόνια τα αλλοτινά;*

Παρούσα ακόμη και η εναλλαγή του τόνου από εύθυμο και σαρκαστικό σε μελαγχολικό, ένα από τα χαρακτηριστικά της ποίησης του Βιγιόν¹⁰. Ας σημειωθεί εδώ και η «εξομάλυνση» του ύφους του ποιήματος από την μετάφραση του Καρυωτάκη,

7 Βάρσος, σελ. 144

8 Ε.Γ., σελ. 296

9 Βάρσος, σελ. 146

10 Βάρσος, σελ. 145

η οποία απαλώνει κάπως τα ειρωνικά και σαρκαστικά στοιχεία του πρωτότυπου, τα οποία διακρίνονται εντονότερα στην μετάφραση του Σκιαδαρέση.

2. Ο κόσμος μέσα από την εικόνα της γυναίκας.

Ο τρόπος που παρουσιάζεται η γυναίκα σε κάθε ένα από τα τρία ποιητικά κείμενα μπορεί να μας δώσει μια ιδέα για την αντίληψη του κόσμου από τον κάθε ποιητή. Τα τρία ποιήματα τοποθετούνται σε μια περίοδο μεγάλων ιστορικών αλλαγών: η *Θεία Κωμωδία* γράφεται στην αρχή του 14^{ου} αιώνα, η «Μπαλάντα των κυριών του παλιού καιρού» στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, ενώ η «Λάουρα» τοποθετείται χρονικά ανάμεσα στα άλλα δύο. Τα τρία ποιήματα λοιπόν καλύπτουν μια περίοδο μεγάλων αλλαγών, καταστροφών και κρίσης του πνεύματος και της διανοήσης. Παράλληλα, την ίδια περίοδο διαμορφώνονται νέες μορφές έκφρασης που θα κυριαρχήσουν τους επόμενους δύο αιώνες¹¹.

2.1 Δάντης

Την εποχή που γράφεται η *Θεία Κωμωδία* έχουν ήδη αρχίσει να γίνονται φανερές σημαντικές αλλαγές: η αποδυνάμωση της θεοκρατικής παντοδυναμίας του 12^{ου} και 13^{ου} αιώνα κατά το ποντιφικό του Βονιφάτιου Η', καθώς και η ενίσχυση του μοναρχισμού που θέτει υπό αμφισβήτηση την ενότητα της χριστιανικής Δύσης¹². Όσο για τον ίδιο τον Δάντη, όταν αρχίζει να γράφει τη *Θεία Κωμωδία* είναι ήδη εξόριστος στη Ραβένα μετά την αντίθεσή του με τον Βονιφάτιο Η' και την ερήμην καταδίκη του σε θάνατο από τον κυβερνήτη της Φλωρεντίας¹³.

Η εικόνα της γυναίκας στο συγκεκριμένο απόσπασμα είναι η εικόνα της Παναγίας. Η Παναγία παρουσιάζεται ως μια συμπονετική μητέρα του ανθρώπινου γένους, πηγή στοργής και ελπίδας που προστρέχει σε βοήθεια του ανθρώπου και είναι η αιτία που ο υιός του Θεού απέκτησε και την ανθρώπινη φύση:

*εσύ είσαι αυτή, τη φύση που του ανθρώπου
μ' έτοια αρχοντιά τη λάμπρυνες, που ο Πλάστης
το καταδέχτηκε πλάσμα της να γίνει.*

11 Bernstein Serge, Milza Pierre: *Ιστορία της Ευρώπης - Από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σελ. 251-254

12 Bernstein-Milza, σελ. 241-243

13 Ε.Γ., σελ. 294

Από αυτήν τη γυναίκα ζητάει και ο ποιητής βοήθεια για να φτάσει στο θείο. Αυτήν την εικόνα της Παναγίας, *έσπλαχνης μητέρας που μεσολαβεί στον υιό της για την σωτηρία της ψυχής των αμαρτωλών*¹⁴, θα την δούμε να κυριαρχεί αργότερα στη λατρεία της Παναγίας που αναπτύσσεται στην Ευρώπη στις σκοτεινές περιόδους του 14^{ου} και 15^{ου} αιώνα¹⁵.

Ο Δάντης μέσα από αυτήν την εικόνα δείχνει να διατηρεί μια αισιοδοξία για τον κόσμο. Η φύση του ανθρώπου διατηρεί τη λαμπερή αρχοντιά της και η ελπίδα υπάρχει ακόμα:

*και μες στους θνητούς κει κάτω
ανάβρα ζωντανή 'σαι της ελπίδας.*

Στο κέντρο βρίσκεται ο άνθρωπος. Η μορφή της Παναγίας, παρ' ότι πνευματική, είναι ανθρώπινη και ακτινοβολεί τις ελπίδες του ποιητή για τον άνθρωπο:

*Μες στην κοιλιά σου ξάναφεν η αγάπη,
κι απ' τη ζέστα της μες στην αιώνια ειρήνη
το μέγα αυτό γεννοβολήθη ρόδο.*

Και παρακάτω:

*Σε σένα η συμπονια σε σένα η δύναμη
σε σένα σμίγει όση χωράει το πλάσμα καλοσύνη.*

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι στους στίχους του Δάντη διακρίνεται ένας πρώιμος ουμανισμός. Ο άνθρωπος γίνεται το επίκεντρο και, παρ' όλο που εκφράζεται η επιθυμία απομάκρυνσης από την σάρκα (*...το κάθε εσύ να του σκορπίσεις νέφος της σάρκας της θνητής...*), το Θείο δεν συνδέεται πλέον με την τιμωρία αλλά με την λύτρωση. Ο Χάρης Βλαβιανός¹⁶ αναφέρει ότι ο Δάντης εκπροσωπούσε για το αναγεννησιακό πνεύμα τον μεσαιωνικό δογματισμό και ότι οι θεοκεντρικές αντιλήψεις του ποιητή ήταν απορριπτές από τους λόγιους της ιταλικής αναγέννησης. Η πλήρης αντίθεση αυτής της άποψης με την ερμηνεία που δίνεται εδώ μπορεί να θεωρηθεί δείγμα της αινιγματικής φύσης του έργου του Δάντη και των πολλαπλών ερμηνειών που αυτό επιδέχεται¹⁷.

14 Bernstein-Milza, σελ. 240

15 ό.π.

16 Εφημερίδα «Ελευθεροτυπία», ένθετο «Βιβλιοθήκη», τεύχος 333, 12 Νοεμβρίου 2004: *Η Κωμωδία ως ποιητική αυτοβιογραφία και η περίφημη Vita του Βοκκάκιου*

17 Βάρσος, σελ. 140

Η κούραση και η απογοήτευση γίνονται και αυτές φανερές μέσα από την εικόνα της γυναίκας. Παρ' όλη την αισιοδοξία του, ο Δάντης έχει γνωρίσει τις άσχημες πλευρές της ανθρώπινης φύσης. Η εκκλησία δεν μπορεί πλέον να ικανοποιήσει τις πνευματικές του ανάγκες, αντίθετα μάλιστα ο Βονιφάτιος βρίσκεται ήδη στον όγδοο κύκλο της κόλασης. Έτσι, καθώς πλησιάζει στο τέλος της ζωής του (...στο *Τέρμα κάθε πόθου ζύγωνα πια...*), ο Δάντης στρέφεται στην εικόνα της Μητέρας Παναγίας που αντιπροσωπεύει την πίστη του στον άνθρωπο, υπό τους όρους της πνευματικότητας της εποχής του και της παιδείας του. Αναγνωρίζει την ατέλεια του ανθρώπου (*Η χάρη σου τα πάθη του ας νικήσει*), συνειδητοποιεί την πορεία του (... από το μαύρο λάκκο του συμπάντου ως εδώ...) και ελπίζει σε έναν καλύτερο κόσμο που θα έρθει μετά από αυτόν. Ο κόσμος του Δάντη κατοικείται από ατελή αλλά θαυμαστά πλάσματα και οδεύει προς τη σωτηρία μέσα από την Κόλαση και το Καθαρτήριο. Η εικόνα της Παναγίας είναι για τον κόσμο αυτό ακριβώς που είναι και για τον ποιητή: η τελευταία στάση πριν τη λύτρωση. Ο Δάντης κατανοεί τη σημασία της αλλαγής και ελπίζει ότι η πορεία του κόσμου που προσδιορίζεται από την αλλαγή έχει κατεύθυνση προς το φως.

2.2 Πετράρχης

Ο Πετράρχης, μια γενιά μετά τον Δάντη, γίνεται μάρτυρας της πανώλης που ξεκινάει από την Ιταλία τον 14^ο αιώνα. Η πανώλη, ο λιμός και ο πόλεμος επηρεάζουν και την τέχνη και τη λογοτεχνία της εποχής, επιβάλλοντας την παρουσία του θανάτου σαν μια έμμονη ιδέα¹⁸.

Στον χώρο της εκκλησίας, η κρίση εκδηλώνεται με την μεταφορά της έδρας της παπισσύνης στην Αβινιόν και την μετατροπή της σε ένα είδος διεφθαρμένης διοικητικής και συγκεντρωτικής μοναρχίας που απομακρύνεται όλο και περισσότερο από την πνευματικότητα. Ο Πετράρχης χαρακτηρίζει την αυλή της Αβινιόν ως *βόθρο στον οποίο συγκεντρώνονται οι ακαθαρσίες της οικουμένης. Ο Θεός περιφρονείται, το χρέμα λατρεύεται, οι θεϊκοί και ανθρωπίνι νόμοι ποδοπατούνται*¹⁹.

Εκ πρώτης όψεως λοιπόν η εικόνα της γυναίκας που παρουσιάζει ο Πετράρχης στην «Λάουρα» είναι παράδοξη. Ζώντας σε μια εποχή φόβου και θανάτου, ο Πετράρχης

18 Bernstein-Milza, σελ. 239

19 Bernstein-Milza, σελ. 244-245

παρουσιάζει μια γυναίκα που πατάει σε μια γη γεμάτη υγεία και αγγίζει έναν λαμπερό ουρανό.

Ο Πετράρχης ανήκει σε μια ολιγάριθμη ομάδα λογίων που δεν είναι αντιπροσωπευτικοί του 14^{ου} αιώνα²⁰. Όμως η θρησκευτικότητα του Πετράρχη δεν απέχει από το κλίμα της εποχής του. Η αγωνία του θανάτου από την μία και η αποδυνάμωση της εκκλησίας στη συνείδηση των πιστών από την άλλη, συντελούν στην εμφάνιση μιας πίστης λιγότερο τυπικής και περισσότερο συναισθηματικής²¹. Για τον Πετράρχη λοιπόν ο ιδανικός έρωτας δεν βρίσκεται μόνο στα ουράνια όπως για τον Δάντη, αλλά πατάει και στη γη.

Έτσι ο Πετράρχης αντιστέκεται στον θάνατο με τον δικό του τρόπο. Καταφεύγει στη σταθερότητα μιας ζωντανής μνήμης, προσπαθώντας να καταργήσει τον χρόνο και τον θάνατο²². Όπως και στον Δάντη, έτσι και στο ποίημα του Πετράρχη συναντάμε την αντανάκλαση των ελπίδων και των πόθων του ποιητή. Ο Πετράρχης ψάχνει για ομορφιά και γαλήνη μέσα σε έναν ταραγμένο κόσμο:

*...γιατί εκεί που τα μάτια της θωρούνε
τόση γαλήνη και ομορφιά χαρίζουν.*

Έχει το βλέμμα του στραμμένο στα ουράνια (...σαν λάμψη που ο ουρανός σταλάζει), αλλά δεν απορρίπτει και τη γήινη φύση του ανθρώπου:

*...και πώς σιγά με ανάλαφρο ποδάρι
περπατεί και πώς στρέφει και κοιτάζει...*

Στο απόσπασμα του Δάντη περιγράφεται το τέλος μιας μεγάλης πορείας· στη «Λάουρα» έχουμε μια εικόνα, μια στιγμή. Ο Πετράρχης απομακρύνεται από τα μεγάλα μεσαιωνικά πρότυπα της ιδέας της ζωής σαν πορεία και του εσωτερικού ταξιδιού προς τον Θεό, ορίζοντας σύμφωνα με πολλούς την αρχή της εποχής του ουμανισμού και του τέλους του Μεσαίωνα²³. Ο κόσμος του Πετράρχη βρίσκεται γύρω του και όχι μέσα του. Σκληρός, άσχημος και επικίνδυνος, αλλά στις ανάπαυλες η εικόνα της Λάουρας γίνεται για τον ποιητή το μέσο για να μπορέσει να αντιμετωπίσει τον χρόνο και τον θάνατο.

20 Bernstein-Milza, σελ. 240

21 Bernstein-Milza, σελ. 253

22 Ε.Γ., σελ. 296-297

23 Ε.Γ., σελ. 298

2.3 Βιγιόν

Ο Βιγιόν ζει το τέλος της μεγάλης κρίσης του ύστερου Μεσαίωνα. Η εποχή της πανώλης δεν είναι πολύ μακριά και ο Εκατονταετής Πόλεμος δεν έχει ακόμα τελειώσει. Ο Βιγιόν χαρακτηρίζεται ως προσωπικότητα από την αντίφαση, καθώς περνάει μεγάλο μέρος της ζωής του διωκόμενος για εγκληματικές πράξεις, αλλά παράλληλα έχει υψηλό βαθμό καλλιέργειας και παιδείας²⁴. Το ίδιο αντιφατική είναι και η εικόνα της γυναίκας που παρουσιάζεται στην «Μπαλάντα των κυριών του παλιού καιρού». Από τη μία ο θαυμασμός για τη γυναικεία ομορφιά:

*Ηχώ απαλή, σκιά σε λίμνη, τρόμος
των φύλλων, ροδοσύννεφα πρωινά,
η ομορφιά τους δεν έδωσε ακόμη.*

και μια θλιμμένη νοσταλγία:

*...τάχα θα τις έβρετε πουθενά,
τάχα θα υπάρχουν σε καμιά χώρα;*

αλλά και σαρκασμός και η αντίληψη της γυναίκας ως πηγή συμφορών για τον άντρα:

*Γι' αυτήν είχε τότε καλογερέψει
ο Πέτρος Αμπαγιάρ.*

Ο Βιγιόν θέλει να μιλήσει για τη φθορά και την ματαιότητα που βλέπει γύρω του και φαίνεται πως επιλέγει σαν θέμα την γυναίκα ως παράδειγμα εύθραυστης ομορφιάς. Συνεπώς θα ήταν λάθος να εκληφθεί η στάση του ως μισογυνική· ο σαρκασμός του απευθύνεται σε άντρες και γυναίκες και απλώς έτυχε η φθορά της γυναικείας ομορφιάς να προσφέρεται ως θέμα.

Στο ποίημα του Βιγιόν λείπει η πίστη στις υψηλές αξίες του ανθρώπου που κυριαρχούν στον Δάντη και τον Πετράρχη. Ο Βιγιόν βλέπει τον κόσμο πιο ρεαλιστικά. Ο έρωτας έχει σαν αντικείμενο τη φυσική ομορφιά και η γυναίκα είναι πλέον μέρος του φυσικού κόσμου και όχι του πνευματικού. Επιπλέον, αντίθετα με την σταθερή, ζωντανή μνήμη του Πετράρχη, η μνήμη για τον Βιγιόν λιώνει και εξαφανίζεται:

²⁴ Βάρσος, σελ. 145

Μα πού 'ναι τα χιόνια τ' αλλοτινά;

Ο Βιγιόν προσηλώνεται στο μέλλον και βλέπει τον κόσμο σαν μια πρόκληση. Ο θάνατος και η φθορά είναι παρόντες, αλλά δεν αποτελούν εμπόδιο. Όσο για την ειρωνεία και τον σαρκασμό που διαφαίνονται στο ποίημα, είναι ενδεικτικά μιας αίσθησης του χιούμορ που σίγουρα κάνει τη ζωή πιο εύκολη σε εποχές σαν τον 15^ο αιώνα. Αντί να τρέμει από τον φόβο του θανάτου, ο Βιγιόν ψάχνει την ζωή. Αντί να αυτοτιμωρείται προσπαθώντας να αποσπάσει το έλεος ενός θεού τιμωρού, ο Βιγιόν σαρκάζει την εικόνα της άφθαρτης, αιώνιας γυναίκας και προσγειώνεται σε έναν κόσμο άσχημο, που μπορεί όμως τουλάχιστον να προσπαθήσει να τον ελέγξει. Η γυναίκα βέβαια παραμένει και γι αυτόν, όπως και για τον Δάντη και για τον Πετράρχη, σημείο αναφοράς πάνω στο οποίο προβάλλονται οι εικόνες της ελπίδας και της ευτυχίας.

Όλα τα παραπάνω συντελούν στη δημιουργία ενός αισθήματος τέλους: φαίνεται πως ο Βιγιόν κατανοούσε ότι ζούσε το τέλος μιας εποχής. Η επώδυνος κάθε στροφής συνηγορεί σε αυτήν την ιδέα και ο Βιγιόν δεν φαίνεται διατεθειμένος να παγιδευτεί στη στεία νοσταλγία. Για τον Βιγιόν, η προσκόλληση στο παρελθόν είναι το ίδιο μάταιη με την αναζήτηση του περσινού χιονιού.

Επίλογος

Είναι εντυπωσιακό πως μέσα από πολύ λίγους στίχους μπορεί κανείς να έχει μια εικόνα των αλλαγών που συνέβαιναν στο χρονικό διάστημα που καλύπτουν τα τρία ποιήματα. Παρ' όλο που κανένας από τους τρεις ποιητές δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αντιπροσωπευτικός της εποχής του (ή ίσως ακριβώς γι αυτό), η μελέτη των τριών ποιημάτων μπορεί να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση του τρόπου σκέψης των ανθρώπων της εποχής του ύστερου Μεσαίωνα, καθώς η Ευρώπη οδεύει προς μια νέα εποχή.

Βιβλιογραφία

1. Βάρσος Γιώργος, *Ιστορία της Ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Από τον 6ο έως τις αρχές του 18ου αιώνα*, ΕΑΠ, Πάτρα 1999
2. Benoit-Dusauso A. & G, Fontaine (επιμ.), *Ευρωπαϊκά Γράμματα: Ιστορία της Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Ζήρας κ.ά., τ. Α', Σοκόλη, Αθήνα 1999
3. Bernstein Serge, Milza Pierre: *Ιστορία της Ευρώπης - Από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997
4. Εφημερίδα «Ελευθεροτυπία», ένθετο «Βιβλιοθήκη», τεύχος 333, 12 Νοεμβρίου 2004: *Η Κωμωδία ως ποιητική αυτοβιογραφία και η περίφημη Vita του Βοκκάκιου*

You are free:

- to copy, distribute, display, and perform the work

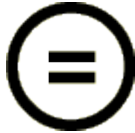
Under the following conditions:

Attribution. You must give the original author credit.

Noncommercial. You may not use this work for commercial purposes.

No Derivative Works. You may not alter, transform, or build upon this work.

- For any reuse or distribution, you must make clear to others the license terms of this work.
- Any of these conditions can be waived if you get permission from the copyright holder.

Your fair use and other rights are in no way affected by the above.